

תוכן עניינים

ט	תודות
יג	הערה על התעתיק מערבית לעברית
1	מבוא
4	ביקורת, ביקורת שכנגד, העברה והשפעה: תמונת מצב
4	ביקורת האוריינטליזם, מזרחנות גרמנית ומזרחנות יהודית-גרמנית
9	מעברים ומעבירים: מגרמניה לפלשתינה
17	ארכיוני מלומדים ורשתות ידע
	פרק ראשון
22	מדעי המזרח: ראשיתה של המזרחנות באוניברסיטה העברית
	ירושה גרמנית: התפתחותה של המזרחנות הגרמנית בעת החדשה
25	והשאלה היישומית
	יהדות עם מזרח, מזרח בלי יהדות: ההכנות להקמת
37	המכון למדעי המזרח
37	הצעות גולדציהר
44	מדעי היהדות, מדעי המזרח ומדעי הרוח
49	תוכניות ראשונות: מאיר, מרגוליס
55	תוכנית הורוביץ והקמת המכון
65	ברלין-פרנקפורט-ירושלים: השפעה רעיונית וחומרית
65	מפעלי המחקר
73	מורים וחוקרים
83	מחוץ למכון: אברהם שלום יהודה, ישראל בן-זאב
88	דימוי גרמני: לאופייה של המורשת הגרמנית

	פרק שני
	"וגבה אל המזרח?" המכון למדעי המזרח ושאלת המלומדים הערבים
92	
	אחוות מלומדים: קשרים בין המכון למדעי המזרח לעולם האינטלקטואלי הערבי והאסלאמי
100	
102	המעגל הטקסטואלי
113	המעגל האתנוגרפי-ארכיאולוגי
120	המעגל הסטודנטיאלי
125	בין הסמוי לגלוי: כישלון מיסודה של הידידות האינטלקטואלית
127	שאלת המרצה הערבי
	קו הגבול: חזון ההתקרבות אל מול המסגרת הציונית ואמות המידה הגרמניות
143	
	פרק שלישי
	המזרח התיכון בזמן החדש: לידתה של המזרחנות הישראלית והמשימה הדיפלומטית
147	
151	זמן גויטיין: שיקום לאחר המלחמה והתרחבות כרונולוגית ותמטית
153	ספרי "הרכוש הנטוש"
156	המזרח התיכון המודרני
171	חקר יהודי ארצות האסלאם
178	החברה המזרחית הישראלית והמזרח החדש
185	זמן הד: עלייתו של דור המזרחנים השני וההתרחבות הגיאוגרפית
186	התשתית הרעיונית
196	המכון ללימודי אסיה ואפריקה
	בעיית הדורות? ועידת פירנצה (1958) ויחסי הדורות במזרחנות הישראלית
204	
	"אמנם יש לירושלים קצת מעלות מכיוון שהיא נמצאת במזרח": אחרית דבר
212	
224	תמונות
228	ביבליוגרפיה
264	מפתח

מבוא

”אנחנו – אם כי אי אפשר לומר על רוב בניינו כיום שאנו עם מזרחי – הרי מקורנו במזרח ואליו אנו שבים”.
שלמה דב גויטיין, 1935¹

באפריל 1926, שנה לאחר פתיחתה הרשמית של האוניברסיטה העברית בטקס חגיגי ומרובה משתתפים על הר הצופים, נחנך בה באופן צנוע מכון חדש – המכון למדעי המזרח. מייסדו ומנהלו הראשון, הפרופסור היהודי-גרמני לשפות מזרחיות מאוניברסיטת פרנקפורט יוסף הורוביץ, בא במיוחד מעירו לירושלים ונתן לכבוד האירוע סדרת הרצאות. בביקורו הוא גם קבע את מטרות המכון – מרכז אקדמי ראשון מסוגו בפלשתינה לחקר הערבית והאסלאם – ונפגש עם חברי הסגל שלו. בעשורים הראשונים לקיום המכון היו חברי הסגל באופן כמעט בלעדי יהודים שמקור הכשרתם המזרחנית באוניברסיטאות גרמניות, כלומר אוניברסיטאות המצויות במרחב האירופי דובר הגרמנית, ושפת ההוראה העיקרית בהן היא גרמנית. מקרב שבעת החברים הראשונים במכון הגישו שלושה את עבודת הדוקטורט שלהם כברלין, שניים בפרנקפורט ואחד בווינה. רק חבר אחד מהשבעה לא היה יליד אירופה, אלא נולד וגר בירושלים. השאר, למעט הורוביץ שנותר בפרנקפורט, העתיקו את מגוריהם לירושלים בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. הם גיבשו את התחום ופיתחו את המחקר ואת ההוראה באמצעות כלים שרכשו בשנות לימודיהם באוניברסיטאות הגרמניות. היה זה אפוא מקרה מובהק של העברת ידע: בהקשר היסטורי ובהתבוננות בעולם המדע הכוונה היא לתנועה של רעיונות, מומחיות, שיטות מחקר, טכנולוגיות ופריטי ידע אחרים בין קבוצות שונות, לעתים מעבר לגבולות

1 ש"ד גויטיין, "מדעי המזרח באוניברסיטה העברית", דבר, 10.4.1935, עמ' 12.
הציטוטים ממקורות עבריים הובאו כלשונם אך הותאמו לכללי הכתיב חסר הניקוד ולאיות הנהוגים כיום לשם נוחות הקריאה.

לאומיים או אזוריים.² ידע מועבר אינו נותר, כמובן, סטטי ובלתי משתנה; הוא מושפע עמוקות מהנסיבות החברתיות והתרבותיות ביעד שאליו הועבר ומסוכני ההעברה עצמם, אשר בהקשר המדעי הם המלומדים.³

זוהי נקודת המוצא של המחקר הנוכחי, אשר בו אני מבקש לבחון את ההיסטוריה של המזרחנות הציונית והישראלית, על רקע שורשיה היהודיים-גרמניים, כהיסטוריה של העברת ידע בציר שבין גרמניה לפלשתינה המנדטורית ולמדינת ישראל. במעבר הזה, אשר התרחש בעיקר בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, טמונות שאלות בדבר ביסוסו מחדש של תחום ידע בעל שורשים גרמניים עמוקים הרחק מגרמניה. כמו מלומדים יהודים-גרמנים אחרים שהגיעו לפלשתינה באותן שנים, מקצת המזרחנים, סוכני ההעברה, היגרו ארצה ממניעים ציוניים. אחרים הצטרפו אליהם בהמשך כפליטים מגרמניה הנאצית. אלה גם אלה השתלבו במסגרת המוסדית של האוניברסיטה העברית כבעלי מומחיות אקדמית. אולם שלא כמו תחומי ידע או מקצועות אחרים, התייחד ציר העברת הידע המזרחני בטבע המפגש עם מושא המחקר, עם המזרח: ממפגש מדעי-טקסטואלי באוניברסיטאות הגרמניות, המנותק על פי רוב מסוגיות בנות זמנם של החוקרים, למפגש חי, ממשי ובלתי אמצעי במרחב שהוא במהותו ערבי ועל רקע סכסוך יהודי-ערבי מתעצם. בתוך ההקשר החדש נטענה המומחיות המזרחנית היהודית-גרמנית במשמעויות פוליטיות ותרבותיות שלא היו מנת חלקה עד אז, ואלה השפיעו עמוקות על נתיב התפתחותה של הדיסציפלינה בארץ.

מחקר זה הוא אפוא דיון בהתפתחותה של הדיסציפלינה המדעית המזרחנית המקומית מתוך התבוננות במתח שבין קצותיו של ציר הידע – הגרמני והארץ-ישראלי – כפי שבא לידי ביטוי בפעילותם של מזרחנים באוניברסיטה העברית מאז הקמתו של המכון למדעי המזרח בשנות העשרים ועד שנות השישים של המאה העשרים. בדיון זה יעלו שאלות על האופן שסביבת הגידול של מלומדים משפיעה על תפיסותיהם ביחס לעבודתם האקדמית, על תפקידיה המשתנים של המומחיות המזרחנית בין ברלין ופרנקפורט לירושלים ועל מהות התפר העדין שבין מדע לפוליטיקה ובין אקדמיה למדינה לנוכח תמורות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות.

המונח מזרחנות החל להופיע בעיתונות העברית, על הטיותיו השונות, בעיקר סמוך לפתיחתה של האוניברסיטה העברית בדיווחים על הסידורים

2 אש, העברת ידע והעברה מדעית, עמ' 182.

3 שם, עמ' 183. ראו גם ליפהררט ולורוויג, העברת ידע והעברה מדעית.

לקראתה.⁴ מחקר זה, המבוסס בראש ובראשונה על חומרים ארכיוניים, נוקט את המונח באופן דומה לזה שהשתמשו בו בני התקופה לתיאור תחום הידע האקדמי העוסק בחקר המזרח על היבטיו ההיסטוריים, הלשוניים, הדתיים, החברתיים והתרבותיים. זאת כדי להבחין בינו לבין המונח הלועזי אוריינטליזם, אשר כפי שיוצג בהמשך, צבר משמעות חדשה והוצג כשיח שחורג מגבולות העבודה האקדמית, במסגרת התפתחותו של דיון ביקורתי בשליש האחרון של המאה העשרים.⁵ מסיבות דומות יכוננו כאן מי שהיו פעילים בתחום המזרחנות – מזרחנים, ולא אוריינטליסטים. בהתאם למגמות התפתחותה של הדיסציפלינה המונח יציין בדרך כלל את חקר הערבית והאסלאם; לתחומים מזרחניים אחרים, כדוגמת חקר המזרח הרחוק או אשורולוגיה, לא הייתה בשנים שבהן מתמקד מחקר זה אחיזה משמעותית בפעילות האוניברסיטאית בארץ. נוסף על כך, מתוך רצון להתמקד בתהליך העברת הידע האקדמי ומתוך הכרה בהשפעתה המכרעת של ההתפתחות במסגרת האוניברסיטאית – היחידה מסוגה בשנות המנדט ובימי המדינה הראשונים – על הדיסציפלינה כולה, לא ידון מחקר זה במזרחנים שפעלו בזירות אחרות, כגון בתי ספר, עיתונות, דיפלומטיה וביטחון, אלא אם כן עמד פועלם בזיקה למזרחנים ולעבודה המזרחנית בין כותלי האוניברסיטה. במילים אחרות, מוקד הדיון הוא מזרחנות אקדמית.⁶ כאמור, מחקר זה עוסק באופן שיטתי בתהליך העברת הידע המזרחני

4 ככל הידוע, המופע המוקדם ביותר של המונח העברי הוא מ-1917 במאמר "על תרגומי כתבי-הקדש", שפרסם הביבליוגרף וחוקר השפות השמיות היהודי-אמריקאי ישראל שפירא (1882-1957), ובו הוא הזכיר את העוסקים במזרחנות כך: "תרגומי התנ"ך היו נושא מדעי חשוב לחוקרים מזרחנים ולבלשנים ביבליים מקדמת-דנא". המאמר פורסם בכתב העת התורן שיצא לאור בארצות הברית (שנה רביעית, גיליון ל, עמ' 11).

5 בספרות המחקר בשפה האנגלית גובשו טקטיקות שונות להתמודדות עם המכשול האפשרי שבשימוש במונח Orientalism. סוזן מרשנד (Marchand), שכתבה על המזרחנות הגרמנית, בחרה להשתמש במונח הגרמני לדיסציפלינה, Orientalistik (מרשנד, מזרחנות גרמנית בעידן האימפריה, עמ' xxiv); אייל קליין (Clyne) שימר בעבודתו הסוציולוגית-אנתרופולוגית על המזרחנות הישראלית בת ימינו את המונח העברי בתעתיק לועזי – *mizrahanut*, כדי להדגיש את המשך השימוש בו בשיח המזרחני בישראל גם כיום, לעומת הפסקת השימוש במונח Orientalism לתיאור תחום מומחיות זה (קליין, מזרחנות, ציונות ופרקטיקה אקדמית, עמ' 15-16). ראוי לציין כי בעשורים האחרונים, שלא כלפנים, גם האקדמאים הפעילים בתחום בארץ מעדיפים לתאר את עצמם כהיסטוריונים של המזרח התיכון, חוקרי אסלאם וכן הלאה, וראו לדוגמה שמיר, תשובה לאייל קליין.

6 קליין, מזרחנות, ציונות ופרקטיקה אקדמית, עמ' 16-17.

מגרמניה והשלכותיו על התפתחות התחום בפלשתניה המנדטורית ולאחר מכן במדינת ישראל. לשם כך יש לבחון תחילה את המצוי בספרות המחקר הקיימת הדנה בהיבטים שונים שלו: ביקורת האוריינטליזם ותולדות המזרחנות הגרמנית, העברת ידע מגרמניה לארץ ישראל והמזרחנות הישראלית.

ביקורת, ביקורת שכנגד, העברה והשפעה: תמונת מצב

ביקורת האוריינטליזם, מזרחנות גרמנית ומזרחנות יהודית-גרמנית

האוריינטליזם והמזרחנים האירופים היו למושא מחקר היסטורי וסוציולוגי ביקורתי רחב היקף מאז פורסם ב-1978 ספרו של אדוארד סעיד, **אוריינטליזם**.⁷ טיעונו המרכזי של סעיד, חוקר ומבקר ספרות, היה כי אין לראות באוריינטליזם תחום ידע אקדמי גרידא אלא "סגנון מחשבה המבוסס על הבחנה אונטולוגית ואפיסטמולוגית בין 'האוריינט' ובין (רוב הזמן) 'האוקסידנט'", בקרב "קבוצה גדולה מאוד של כותבים, ובהם משוררים, סופרים, פילוסופים, אנשי מדע המדינה, כלכלנים ומינהלנים אימפריאליים". בהתבססו על הגות פוקויאנית טען סעיד כי יש לנתח את האוריינטליזם כשיח, שכן רק כך אפשר יהיה להבין את "הפיקוח השיטתי האדיר שבעזרתו הצליחה התרבות האירופית לנהל – ואפילו ליצור – את האוריינט מבחינה פוליטית, סוציולוגית, צבאית, אידיאולוגית, מדעית ודמיונית בתקופה שלאחר ההשכלה" ואת השיבותו של השיח הזה בתרבות האירופית, אשר "הוסיפה כוח וזהות על ידי שהבליטה את עצמה כנגד האוריינט והשתמשה בו כמין תחליף לעצמי שלה, ואפילו כמין עצמי מחתרתי".⁸ בעיני סעיד האוריינטליזם שירת צרכים אימפריאליסטיים וקולוניאליסטיים. טענתו זו, המתאפיינת בקווים פרדיגמטיים, הודגמה על ידי התמקדות בשלוש מדינות – בריטניה, צרפת וארצות הברית. על המזרחנות הגרמנית כתב בקצרה ובנימה אפולוגטית בהקדמה לספרו:

אפשר שיש היבט מטעה למחקר שלי, שכן חוץ מאזכור מקרי, איני הן דיון ממצה בהתפתחויות בגרמניה אחרי תקופת הפתיחה שפסי שולט בה [שלהי המאה השמונה-עשרה והעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה]. [...] אבל בשום זמן בשני השלישים הראשונים של המאה התשע-עשרה לא יכלה

7 סעיד, **אוריינטליזם**.

8 שם, עמ' 12.

להתפתח במחקר הגרמני שותפות הדוקה בין האוריינטליסטים ובין אינטרס לאומי מתמשך לאורך זמן באוריינט. לא הייתה בגרמניה כל מקבילה לנוכחות האנגלו-צרפתית בהודו, כלבנט ובצפון-אפריקה. יתר על כן, האוריינט הגרמני היה כמעט אך ורק אוריינט מחקרי.⁹

הביקורת החריפה של סעיד על האוריינטליזם עוררה כמוכח תגובות נגד, חלקן מטעם המזרחנים המותקפים עצמם.¹⁰ אחד הטיעונים המרכזיים שעלו נגד סעיד היה כי בחר להתעלם מהמזרחנות הגרמנית מכיוון שהתקשה ליישבה עם הפרדיגמה שהציע בספרו. הניסיון שלא להתכחש לאתגר המחקרי הסעיד, אך לחקור מזרחנות מבלי להתחייב לפרדיגמה שהציב, הוליד מאז ראשית שנות התשעים של המאה שעברה מחקרים העוסקים בפרקטיקה המזרחנית במדינות נוספות באירופה, כדוגמת רוסיה, הולנד וכמובן גרמניה.¹¹ טענתו של סעיד, המטילה ספק בהיתכנותה של אובייקטיביות בשל קיומם של אינטרסים קולוניאליים, עוררה עניין מחקרי במקרה הגרמני מכיוון שהוא אפשר להפוך את הטענה על ראשה. הוא פתח פתח לאפשרות של אובייקטיביות מחקרית שהפוליטיקה אינה מעורבת בה. החוקרים שעסקו באוריינטליזם גרמני טענו כי מכיוון שבמאה התשע-עשרה גרמניה הייתה נטולת אינטרסים קולוניאליים ישירים מובהקים, חקר המזרח – ובכלל זה המזרח התיכון, השפות השמיות, הערבית והאסלאם – הונע בגרמניה מאינטרסים מדעיים טהורים ולא תועלתניים מדינתיים. אחד מנציגיה של גישה זו הוא באבר יוהנסן (Johansen), אשר טען כי למעט מקרים שבהם הממסד הפוליטי התערב ככוח חיצוני בעצם עידוד המחקר המזרחני או דיכוי, רוב הזמן לא הורגשה מעורבות פוליטית במחקר האקדמי בגרמניה, לא כל שכן בתכניו.¹²

גישתו של יוהנסן מהדהדת גם במחקרה של סבינה מנגולד-ויל (Mangold-Will), אשר בחנה לעומק ולראשונה באופן שיטתי את התפתחות המזרחנות בגרמניה במאה התשע-עשרה הארוכה, ובעיקר את חקר הערבית, האסלאם והמזרח התיכון.¹³ לפי מנגולד-ויל, חקר המזרח בגרמניה שמר לפחות עד

9 שם, עמ' 24-25. ההדגשה במקור, וכך גם בהדגשות לסוגיהן בשאר הציטוטים בספר זה אלא אם כן צוין אחרת.

10 לואיס, אסלאם והמערב; אירוויין, המזרחנים ואויביהם.

11 קדם לאלה מחקר שחיבר המזרחן יוהאן פיק (Fück) ב-1955, ובו הוא סקר את הדמויות המובילות בהתפתחות לימודי הערבית באירופה עד ראשית המאה העשרים ואת תרומתן למחקר. פיק, חקר הערבית באירופה.

12 יוהנסן, פוליטיקה ומחקר.

13 מנגולד, מדע קוסמופוליטי.

מלחמת העולם הראשונה על מסורת מדעית המשוחררת מתהליכים פוליטיים והיה מכוון כל כולו להעמקת גוף הידע ולהרחבתו. לדידה, מדובר היה בקהילה מדעית שפעלה במסגרת דיסציפלינה משוחררת מממד יישומי.

חוקרת נוספת המתמקדת במאה התשע-עשרה היא סוזנה השל (Heschel), אשר דנה בהיבטים שונים של התגבשות המזרחנות היהודית-גרמנית. השל נדרשה פחות לשאלת יחסי פוליטיקה-אקדמיה ויותר לנסיבות החברתיות והתרבותיות הפנים-גרמניות שדחפו מלומדים יהודים-גרמנים לעסוק ב"אוריינט", קרי בערבית ובאסלאם, ובראשן הניסיון לבסס ואף לייצר לגיטימציה לזהות האירופית של היהודים והיהדות, כלומר לעשות להם דה-אוריינטליזציה על ידי העברת הזרקור המחקרי אל האסלאם, שהוא האוריינט "האמיתי"¹⁴. גם ג'ון אפרון (Efron) עמד על אופי מחקרם של מזרחנים יהודים-גרמנים בולטים במאה התשע-עשרה. חקירתו נבעה בעיקר מתהיות על אופייה המשתנה של היהדות המרכז אירופית באותה תקופה. אפרון מצא שאופי מחקרם נבדל מזה של מזרחנים נוצרים בשל תחושת הזרות והדחייה של היהודים באירופה. בניגוד להשל, אפרון טען כי תחושה זו מנעה מהם לפתח כל תודעה קולוניאלית ביחס למזרח בכלל ולאסלאם בפרט. עוד הוא סבר כי היהודים לא יכלו להתכחש לזיקתם הייחודית למזרח וליכולתם להתמודד טוב יותר מן הנוצרים עם טקסטים אסלאמיים בזכות הכשרתם הרבנית.¹⁵ בעמדת מיעוט מחקרית ניצבת לינא שלאימה (Salayme), אשר יצאה נגד העמדות שמביעים מנגולד-ויל, אפרון, השל ואחרים. שלאימה ראתה בעבודותיהם של אותם מזרחנים יהודים, אף שלא נבעו ממגע קולוניאלי, ביטוי מובהק לאימפריאליזם תרבותי המבקש להכפיף את האסלאם ליהדות וליטול את השליטה הרעיונית עליו מחזקת המוסלמים עצמם.¹⁶

הזיקה בין יהודים-גרמנים לבין חקר המזרח נדונה, או למצער הוזכרה, גם בעבודות העוסקות במקורותיו הגרמניים של תחום מדעי היהדות (Wissenschaft des Judentums). הדבר אינו מפתיע שכן כפי שיפורט בפרק הראשון, בעולם האקדמי הגרמני הייתה חפיפה בין התחומים. בעבודתו המקיפה כחן כריסטיאן ויזה (Wiese) את התפתחות מדעי היהדות בגרמניה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. במרכזו העמיד את השאלה אם בין המחקר התיאולוגי הפרוטסטנטי לבין מדעי היהדות התקיים דו-שיח של שווים, או שהתיאולוגיה הפרוטסטנטית המשיכה לדבוק בעליונותה המסורתית ונקטה שיח קולוניאלי ביחסה למלומדים יהודים. בדיון זה שזור שיוכה של היהדות לדתות המזרח,

14 השל, חקר האסלאם היהודי-גרמני.

15 אפרון, אוריינטליזם והמבט ההיסטורי היהודי.

16 שלאימה, גולדציהר בתפקיד המזרחן הטוב.

סוגיה אשר העסיקה את מכוני התחום היהודים ושימשה נקודת מוצא רעיונית ליהודים שעסקו בחקר המזרח.¹⁷ דיוויד מאיירס (Myers) חקר את תולדות המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בעשורים הראשונים לאחר הקמתה וניתח את האופנים השונים שבהם התמודדו דמויות מרכזיות במכון עם שורשיהן הנטועים באמות המידה האקדמיות המערביות (הגרמניות, עבור מלומדים רבים) מחד גיסא, ועם הניסיון ליצור זהות לאומית יהודית מאידך גיסא.¹⁸ בעבודתו הדגיש מאיירס כי אין לראות במלומדים מקשה אחת, אך במקרים רבים חרף ניסיונם לבדל את מדעי היהדות באוניברסיטה העברית מן המחקר האירופי הם שימרו את הנחות היסוד שלו.

בתפר שבין מחקריהם של ויזה ומאיירס עומדות שתי עבודות: האחת, עבודתו של חוקר ההיסטוריה של מדעי היהדות איסמר שורש (Schorsch), שהעמיד זו מול זו את התפתחותם של מדעי היהדות ומדעי האסלאם במאה התשע-עשרה ובחן את נקודות ההשקה ביניהם. לצדה עומד מאמרו הביקורתי של אמנון רז-קרקוצקין, אשר מדעי היהדות והמכון למדעי היהדות מוצגים בו כגורם מתווך שתורם להטמעת השיח האוריינטליסטי הגרמני בחשיבה הציונית.¹⁹ טענתו המרכזית של רז-קרקוצקין (ברוח משנתו של סעיד) היא כי המזרחנות הגרמנית והיהודית-גרמנית האקדמית ניתקו את היהדות משיוכה למזרח והציגו אותה כאירופית ורציונלית תוך קבלת הדיכוטומיה מזרח-מערב; זוהי המסורת שנשארו עמם מדעי היהדות שהתפתחו בגרמניה. מסורת זו השתלבה עם ההשקפה הציונית התיאולוגית שראתה בארץ ישראל מקום יהודי מיתי, ולא קונקרטי, והזינה אותה בראייה מבדלת של ההיסטוריה היהודית, שיכולה הייתה להפוך להיסטוריה לאומית. כך, לפי רז-קרקוצקין, התאפשרה הקמתה של "ישות אירופית במזרח, תוך כדי מחיקת המזרח עצמו".²⁰

המחקרים שהוצגו לעיל דנו אמנם בהתפתחות חקר המזרח התיכון במסגרת המזרחנות הגרמנית ועמדו על הזיקה הייחודית בין מדעי היהדות למדעי המזרח בהקשר הגרמני, אך הם התמקדו בעיקר במסורת ולא בפרקטיקה המחקרית ונמנעו במידה מסוימת מלשאול מה עיצב את המזרחנות הגרמנית בהיעדר השפעה פוליטית או הקשר יישומי, וכיצד. מענה חלקי לחסר מחקרי זה הציעה עבודתה היסודית של אורסולה ווקוק (Wokoeck): על ידי אפיון חקר המזרח

17 ויזה, מדעי היהדות ותיאולוגיה פרוטסטנטית.

18 מאיירס, להמציא מחדש את העבר היהודי.

19 שורש, קרובים מתכנסים; רז-קרקוצקין, אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית.

20 רז-קרקוצקין, אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית, עמ' 47.

התיכון כגוף ידע שמרני, בעל אוריינטציה פילולוגית, אשר מיעט להשתנות מאז ראשיתו המודרנית במאה התשע-עשרה, היא ביקשה להסיט את מוקד הדין ממסורת המחקר אל המלומדים עצמם ואל המרחב המוסדי, האוניברסיטאי, שבו פעלו.²¹ בעיניה שמרנות זו נבעה מנסיבות התפתחותה של הדיסציפלינה העצמאית בעולם אקדמי שהדגש בו היה בראש ובראשונה פילולוגי. יתרה מזאת, בניגוד לשפות קלאסיות שנלמדו עוד בבתי הספר, את השפות המזרחיות, ובראשן הערבית, היה צורך ללמוד וללמד מן היסוד במסגרת האוניברסיטאית. בהיעדר סטנדרטיזציה ברורה בתחום נאלצו המלומדים "למקד את עיקר מאמציהם בלימוד, מחקר ופרסום הדרושים לביסוס ואישוש מיומנותיהם הפילולוגיות המקצועיות נוסף על מילוי חובותיהם כמורים לשפות".²² לכן התקשו מאוד להרחיב את מחקרם מעבר לעיסוק הטקסטואלי הפילולוגי גם אם רצו בכך.

בסופו של דבר, ווקוק הסכימה עם הטענה שבין כותלי האוניברסיטאות לא נבע העיסוק במזרח, שנתר פילולוגי בעיקרו, מאינטרסים גרמניים פוליטיים, וחוקרים שרצו לעסוק במזרח התיכון בן זמנם נדרשו לפנות למסגרות חוץ-אוניברסיטאיות, אשר ווקוק מדגישה כי היו קיימות. בראשן ציינה את הסמינר לשפות מזרחיות (Seminar für Orientalische Sprachen, SOS) שנוסד ב-1887, ומטרתו המוצהרת הייתה להכשיר סטודנטים לקיום קשרי מסחר ודיפלומטיה עם המזרח. מנהלי הסמינר היו באופן מסורתי פרופסורים בעלי הכשרה פילולוגית, אולם בניגוד למחלקות האוניברסיטאיות שבהן הוכשרו, למוסד זה היה תפקיד פוליטי חשוב במלחמת העולם הראשונה – אז סייעו מוריו ותלמידיו למאמצי התעמולה הגרמנית בשטחי האימפריה העותמאנית.²³

כמעט במקביל למחקרה של ווקוק התפרסם מחקרה המקיף של סוזן מרשנד, אשר עוסקת במזרחנות הגרמנית על כל היבטיה – ולא רק בחקר המזרח התיכון – בעיקר במאות התשע-עשרה והעשרים, אך גם קודם להן.²⁴ כאמור, גם ווקוק בחנה את שאלת המזרחנות מזווית אשר אינה מקבלת את הראייה המכלילה של סעיד, אולם מרשנד הייתה ישירה יותר בפנייתה נגד טענותיו: "אינני קוראת לחזור אל דרך הכתיבה הטרומ-סעידית של ההיסטוריה של המזרחנות", הדגישה, אך הסבירה שהיא מבקשת לכתוב "היסטוריה ביקורתית של פרקטיקת המחקר

- 21 ווקוק, מזרחנות גרמנית. על עלייתה, מקורותיה והשפעתה של המתודה הפילולוגית – קרי גישה היסטורית והשוואתית לניתוח טקסטים – ראו טרנר, פילולוגיה.
- 22 ווקוק, מזרחנות גרמנית, עמ' 211. המובאות ממקורות בשפות שאינן עברית הן בתרגום המחבר, אלא אם כן צוין אחרת.
- 23 הגן, מזרחנים ומדעי מזרח שימושיים; ברגולה, לשכת המודיעין למזרח.
- 24 מרשנד, מזרחנות גרמנית בעידן האימפריה.

המזרחני אשר מנתחת את הפוליטיקה שבפועל אך עושה זאת מבלי להניח שהפוליטיקה הזאת הוגדרה מראש ובמכוון על פי יחסים אימפריאליסטיים".²⁵ מרשנד אף דחתה את ניתוח השיח הפוקויאני באומרה כי לא היה שיח אחד שהקיף את החשיבה המזרחנית הגרמנית, שלא לומר האירופית בכללותה, וכי הניסיון להפוך את משנתו של פוקו – שהיא על פי מרשנד פילוסופית בעיקרה – לכלי מחקר היסטורי מכליל עושה עוול הן למחקר הן לפוקו עצמו.²⁶ באופן כללי, הדגש במחקרה של מרשנד היה על פירוק המטען השלילי שהצמיד סעיד למונח "אוריינטליזם". יתרה מזאת, המלומדים הראשונים שהתעניינו במזרח עשו זאת בתקופה שבה התחום לא היה פופולרי למחקר ולדיון, ובזכות עניינם העמוק בתרבויות המזרח ובשפותיו (ולא רק באלו האירופיות הקלאסיות) והצגת נקודות ההשקפה שלהן עם המערב נטען האוריינטליזם, לשיטתה, דווקא במטען חיובי.²⁷

התמקדותה של מרשנד בפרקטיקות בלמה אותה מלצאת בהצהרות גורפות אשר ליחסי פוליטיקה-אקדמיה, שכן כל מקרה נבחן לגופו, אך גם היא מיעטה לאתר הקשרים שבהם צרכים פוליטיים הכתיבו את אופיו של חקר המזרח באוניברסיטאות. אם ווקוק תלתה את אופייה של המזרחנות הגרמנית באופי המוסדות, מרשנד מצאה השפעה רבה של מניעים תיאולוגיים, אשר ביקשו מענה לשאלות נוצריות בטקסטים מן המזרח. על יסוד הרוגמאות הבולטות האלה, נראה כי המחקר בן זמננו על המזרחנות הגרמנית מתנגד עקרונית לפרדיגמה של סעיד אך מוצא עצמו מסכים עמו, בסופו של דבר, בקביעתו כי המחקר האקדמי המזרחני בגרמניה התנהל באופן בלתי תלוי בשאלות של פוליטיקה ומדיניות ולא עוצב על פי אינטרסים קולוניאליים.

מעברים ומעבירים: מגרמניה לפלשתינה

המחקר הנוכחי אינו עוסק במזרחנות גרמנית או יהודית-גרמנית כאשר היא, אלא בוחן אותה בהקשר מובהק יותר: העברת תחום הידע מגרמניה לפלשתינה בשנות המנדט הבריטי. סוגיות של העברת ידע, העברה תרבותית והשפעה בציר זה נדונו במחקר רבות מתוך הכרה בתפקיד המרכזי שמילאו יהודים שהיגרו ממרכז אירופה לארץ, במיוחד במהלך שנות השלושים, בהתפתחות היישוב. אלה, כתב יואב גלבר בעבודתו שסקרה בהרחבה ובפירוט את ההשפעה היהודית-גרמנית

25 שם, עמ' xx.

26 שם, עמ' xxi.

27 שם, עמ' xxvi.